

El Valle de los Caídos, on també s'hi enterraren berguedans

Queralt Solé i Barjau

La construcció

L'1 d'abril de 1940 feia un any que s'havia donat per acabada la Guerra Civil espanyola. Es van fer grans festeigs a Madrid i es va incentivar que a tot arreu, ciutats i pobles petits i grans, la victòria franquista (que no el final de la guerra) fos celebrada. El dictador va voler que aquell dia també fos el que s'iniciaven de forma simbòlica les obres del Valle de los Caídos, el monument que havia d'homenatjar els morts del seu bàndol ideològic i militar durant la guerra i que pretenia visualitzar mitjançant l'erecció d'un nou referent de pedra perdurable i imponent la diferència entre vencedors i vençuts.

Aquell dia 1 es portava a terme el que sembla ser que just en acabar la guerra Franco havia anat ideant, quan ja havia pensat en construir un gran mausoleu on s'hi poguessin traslladar les restes dels soldats caiguts, del bàndol nacional, durant el conflicte fratricida. Ho explicava Daniel Suiro, periodista, qui l'any 1976 va publicar la primera investigació al voltant del Valle de los Caídos:

«A Franco, al menos mientras vivió, al menos en los primeros años o en las primeras décadas de ejercicio de su omnímodo poder personal, le fueron atribuidas todas las ideas y todos los impulsos que movían la máquina del Estado, como ha acontecido siempre y sigue aconteciendo en relación con toda clase de dictadores, y entre esas ideas —si no la mejor, seguramente la más perdurable— figura la concepción del Valle de los Caídos y la creación de tan insólito monumento.»¹

Dècades més tard, Isaías Lafuente donava una altra versió dels fets:

«La construcción del Valle de los Caídos fue una idea que obsesionó a Franco durante toda su vida. La primera vez que habló en público de ella fue el 3 de junio de 1939, durante la inauguración del modesto monumento en memoria de su compañero de conspiración, el general Emilio Mola. Era aquél un monumento más parecido a los que por cientos empezaban a levantarse en pueblos y ciudades en honor a los caídos que al que Franco comenzaba a concebir como última morada: <Nuestro monumento a la Victoria no será un monumento más... será un lugar que tendrá basílica, tendrá monasterio y tendrá cuartel; tendrá la reciedumbre de España, tendrá la aspereza de la tierra, tendrá la soledad de la oración.>»²

Tot i que se la va adjudicar, certament pot ser que la idea no fos seva, però aquest fet no li treu mèrit: si el projecte es va dur endavant, si les obres es van mantenir durant gairebé 20 anys fins que l'obra no va ser finalitzada, si el monument és com és, si hi ha la gran creu que el corona, si es van aprovar any rere any els pressupostos perquè s'avancesin les tasques de construcció.... Tot plegat, si es va dur a terme i es va fer d'aquesta manera, va ser perquè Franco així ho va voler. El fet que la idea fos finalment seva o no, no deixa de tenir poca importància davant del fet que va saber copsar perfectament que era una obra que el faria perdurar en el temps, més enllà d'ell mateix i del seu règim. Com finalment ha estat.

El dia 1 d'abril de 1940, doncs, es va fer coincidir la celebració del final de la guerra amb la detonació de la primera dinamita que començava a perforar la roca que a la llarga esdevindria una gran basílica, un acte que es va fer en presència dels ambaixadors italià, portuguès i alemany. L'endemà, es publicava al BOE el Decret que fixava com havia de ser i què pretenia la construcció del Valle de los Caídos.

«Decreto de 1 de abril de 1940 disponiendo se alcen Basílica, Monasterio y Cuartel de Juventudes, en la finca situada en las vertientes de la Sierra del Guadarrama (El Escorial), conocida por Cuelgamuros, para perpetuar la memoria de los caídos en nuestra Gloriosa Cruzada.»

I en el preàmbul s'hi fixaven de forma molt clara l'objectiu de la construcció i el motiu que portava a començar una obra que havia de superar el pas del temps:

«La dimensión de nuestra Cruzada, los heroicos sacrificios que la victoria encierra y la trascendencia que ha tenido para el futuro de España esta epopeya, no pueden quedar perpetuados por los sencillos monumentos con los que suelen conmemorarse en villas y ciudades los hechos salientes de nuestra Historia y los episodios gloriosos de sus hijos. Es necesario que las piedras que se levanten tengan la grandezza de los monumentos antiguos, que desafíen al tiempo y al olvido y que constituyan lugar de meditación y de reposo en que las generaciones futuras rindan tributo de admiración a los que les legaron una España mejor. A estos fines responde la elección de

un lugar retirado donde se levante el templo grandioso de nuestros muertos en que por los siglos se ruegue por los que cayeron en el camino de Dios y de la Patria. Lugar perenne de peregrinación en que lo grandioso de la naturaleza ponga un digno marco al campo en que reposen los héroes y mártires de la Cruzada.»³

El gran monument, el monestir i la cripta eren inaugurats, finalment, el dia 1 d'abril de 1959, tornant a fer coincidir la data amb la celebració de la victòria franquista de 1939, quan feia exactament 20 anys del final oficial de la guerra i 19 de la publicació al BOE de l'ordre de construcció. Entre mig havien succeït moltes coses: al mateix monument hi havien treballat presoners, alguns dels quals hi havien perdut la vida; s'havien publicat diversos decrets bàsicament encaminats a donar rapidesa a la seva construcció; havien canviat els diversos responsables arquitectònics i d'obres; s'havia optat per fer diversos canvis en els plànols inicials i s'havia decidit traslladar-hi restes òssies d'ambdós bàndols, no només dels «héroes y mártires de la guerra de liberación», sinó també d'aquells soldats, i a vegades inclús civils, considerats «rojos».

Actualment encara no es coneixen del cert els motius que van portar a aquest canvi, i son moltes les incerteses al voltant d'aquesta nova situació que es donà, en la que per primera vegada després del final de la Guerra Civil es plantejava un acte públic en el que vencedors i vençuts rebien el mateix tractament.

Per una banda, s'ha llegit com una voluntat de canvi en la imatge internacional de la dictadura, en favor de mostrar una cara més amable i menys impositiva en una transició d'unes posicions més falangistes a l'extensió d'un ideari nacionalcatòlic,⁴ cercant una *desfascistització* del règim. Per una altra banda, la mateixa dictadura va començar a utilitzar un nou discurs, el del «perdó cristià», utilitzat com a forma d'una suposada reconciliació nacional que malgrat tot seguia imposant l'oblit i no qüestionava la imposició i la celebració de la victòria.

Per últim, s'ha especulat amb una possible influència de l'església catòlica que, des del Vaticà, hauria pressionat per a que el Règim accedís a inhumar restes de les víctimes d'ambdós bàndols per acceptar consagrar el nou edifici religiós del Valle de los Caídos com a Basílica, quelcom que només pot atorgar-se des de Roma. A nivell internacional la situació també era ben diversa de la de 1940.

La Dictadura havia passat d'una voluntat de tancament en si mateixa a buscar l'acceptació i reconeixement internacional. L'any 1953 el Règim va signar amb els USA els anomenats «Pactos de Madrid», en els que els americans establien relacions diplomàtiques amb Espanya, fins aleshores aïllada internacionalment, a canvi d'instal·lar quatre bases militars nord-americanes, d'aportar ajuda econòmica i militar i de recolzament diplomàtic; i l'any 1955 l'Estat dictatorial va ser acceptat com a membre de la ONU.

D'aquesta manera, l'any 1959, en inaugurar el monument que havia de fer perdurar el règim més enllà del dictador, i que se sustentava en el record perpetu dels morts de la guerra, es va optar per enterrar-hi, també, vençuts, soldats i civils republicans. Era un canvi estètic, i no pas a una transformació profunda del Règim, ja que «*sólo se admitirían, en todo caso, rojos católicos descarrilados que se dejaron seducir por las mentiras de la anti-España*».⁵

Però no totes les víctimes foren enterrades a les criptes darrera l'altar o als laterals de la nau

Panoràmica del Valle de los Caídos desde la Creu.

FOTO: QUERALT SOLÉ

on es disposaren la gran majoria dels cossos traslladats des de fosses comunes de tot l'estat. Dos cossos s'enterraren al centre de la nau basilical amb una làpida personalitzada: Jose Antonio Primo de Rivera, fundador de la Falange Española, i Francisco Franco Bahamonde, dictador militar espanyol, quan aquest va morir el 1975.

Primo de Rivera va ser traslladat el març de 1959 al Valle de los Caídos des del monestir del Escorial, on s'havia dipositat el seu cos des de la seva mort a Alacant després de ser afusellat pels Republicans el 20 de novembre de 1936. Es tractà d'un trasllat de gran pompa i celebració, així com àmpliament publicitat en els principals mitjans.

Francisco Franco també hi fou sepultat en morir l'any 1975, al centre de la basílica, en aquest cas darrere l'altar. Sembla ser que el seu enterrament no estava previst inicialment en el projecte del Valle de los Caídos, però amb la seva inhumació el monument es va transformar en el mausoleu

definitiu del franquisme. I, encara pitjor, es va emetre un missatge molt clar: en ser enterrat el 23 de novembre de 1975 amb tots els honors, amb la presència de totes les autoritats de l'Estat i algun Cap d'Estat estranger, s'estava volent donar una idea molt clara de continuïtat del Règim:

*«El cuerpo del dictador se convertía así en una metáfora de la necesidad de mantener vivo a toda costa un régimen agonizante».*⁶

Trasllats de tots i de tot arreu

Per dur a terme els trasllats de restes des de tot l'Estat cap al nou monument ubicat al paratge de Cuelgamuros, a la Sierra del Guadarrama, tant de morts afins al règim com no, es va enviar una carta a tots els Governadors Civils el dia 31 d'octubre de 1958. El text era molt precís, tot indicant quin tipus de fosses es volien localitzar i traslladar, com s'havia de tramitar la informació cap al Ministeri de Governació, que era qui coordinava tot allò relacionat amb el Valle de los Caídos, i inclús quines mides havien de tenir les caixes en les que es traslladarien les restes, diferents si havien de ser caixes individuals o collectives:

*«confección de cajas para restos individuales identificados (de 60 x 30 x 30 centímetros); restos colectivos sin posible individualización (de 120 x 60 x 60 centímetros)».*⁷

I la informació que pretenien rebre dels diversos Governadors també era molt específica, tot dividint en quatre tipologies el tipus d'enterraments dels que volien tenir coneixement:

a) Número de enterrados en cementerios parroquiales, iglesias o panteones, que están identificados y respecto de los que media conformidad familiar para su traslado, pudiéndose recoger sus restos en caja individual.

b) Número de enterrados en cementerios parroquiales, iglesias o panteones, que están identificados o que, aún identificados, por estar en fosa común o por otras circunstancias, no pueden ser individualizados sus restos.

c) Número de enterrados en cementerios especiales, de caídos en el frente o inmolados, que estén identificados y se supone que sus restos pueden recogerse en caja individual (no se comprenden cementerios de extranjeros).

d) Número de enterrados en los cementerios o lugares a que se refiere el apartado anterior, que no estén identificados o que, aun están-

*dolo, por estar en fosa común o por otras circunstancias, sus restos no pueden ser individualizados, por lo que habrán de trasladarse en cajas colectivas.*⁸

A partir d'aquesta circular el procés va ser a tot arreu igual: els Governadors Civils van enviar cartes als ajuntaments demanant aquesta informació i aquests van anar responnent, de manera que al cap de pocs mesos des de cada capital de província es va enviar un document a Madrid, juntament amb un plànol, en el que s'informava de les fosses que hi havia als diversos municipis i quin tipus de fossa era.

Amb aquesta informació recollida es van començar a traslladar restes des de Catalunya cap a les criptes del Valle de los Caídos des del mateix any 1958 fins l'any... 1983!. Perquè les darreres restes que s'hi inhumaren van ser les de Juan Álvarez de Sísternes, que havia estat alcalde de Vilafranca del Penedès de 1925 fins a 1930, durant la dictadura de Primo de Rivera. Segons va recollir el diari *El 3 de vuit*,⁹ l'home va ser detingut a Barcelona el 3 d'agost de 1936 i assassinat el 19 del mateix mes al pont del Lledoner, al Baix Llobregat.

En acabar la guerra, la seva família hauria aconseguit traslladar les restes fins a Vilafranca, on va ser enterrat en un panteó familiar fins que el 1983 es va demanar el seu trasllat cap al monument ubicat a Cuelgamuros. Abans d'ell, però, més de 6.000 restes foren traslladades des de Catalunya, majoritàriament restes de soldats d'arreu de l'Estat que havien mort en terres catalanes. S'exhumaren les fosses on hi havia centenars de soldats rebels enterrats, nascudes dels grans combats que hi havia hagut a prop, com les de Tremp, Bot, Batea, d'Horta de Sant Joan... i d'altres més petites, com les de l'Espluga de Franco-lí o Vallfogona de Riucorb. Sense que encara es pugui saber el número exacte de restes que foren traslladades des de Catalunya, sí que es pot afirmar que se'n portaren en caixes de fusta individuals o collectives més de 6.000.

La dinàmica pels trasllats sempre va ser la mateixa. Un cop el

La creu, de 150 m d'alt, és de ciment armat, i és visible des de 40 quilòmetres de distància.

FOTO: QUERALT SOLÉ

Ministeri de Governació tenia la informació decidia quines eren les fosses a traslladar, informava al Governador Civil corresponent i li encarregava que traslladés la decisió al municipi on s'ubicava la fossa perquè aquest gestionés les exhumacions de les restes i la construcció de les caixes amb les que havien d'arribar al Valle de los Caídos.

Les exhumacions s'encarregaven a veïns del poble que, en ocasions, estaven diversos dies desenterrant morts, com va ser el cas d'Horta de Sant Joan o de Vilalba dels Arcs. Un cop les caixes eren plenes, havien de preparar-se per, o bé ser recollides per un camió militar que les traslladava cap al monument, o bé l'Ajuntament demanava o encarregava a algun veí que les portés en camió fins al Valle de los Caídos.

En arribar a la Basílica, els monjos benedictins que s'hi havien establert per custodiar el monument i els morts, feien una pregaria i anotaven en uns llibres de registre d'on arribaven les caixes, la dades dels morts que hi havia en elles (si l'ajuntament d'origen les havia pogut facilitar) i la cripta en que eren ubicades les caixes.

Actualment és possible consultar en diverses pàgines webs¹⁰ els noms dels 21.178 morts que foren traslladats al Valle de los Caídos mantenint si més no la seva identitat, que no la seva individualitat.

A partir de la informació que van aportar els ajuntaments on s'ubicaven les fosses, que havien conservat en moltes ocasions les dades dels qui eren enterrats al seu terme municipal (ja fos dins o fora els cementiris sempre que fossin soldats franquistes), es va elaborar un llistat primer i un llibre d'honor després, amb aquests 21.178 noms.

Com dèiem, però, aquests no van mantenir la individualitat atès que la forma d'enterrament en les criptes del monument va ser apilar les caixes que anaven arribant de tot arreu de l'Estat, les unes sobre les altres en files contínues sense cap mena de separació entre elles. Unes caixes de fusta de pi, plenes de restes òssies, amuntegades, en espais manllevats a la roca, amb filtracions d'aigua i molta humitat...

Actualment es coneix que l'estat en el que es troben és nefast: en moltes criptes les caixes s'han desfet i han passat a convertir l'espai en un amuntegament de restes humanes; en altres on no ha afectat tant l'entorn d'humitat hi ha caixes que es mantenen senceres i d'altres desfetes; i encara en altres criptes sembla ser que les caixes son totes senceres, però els experts dubten de com pot reaccionar la fusta en el moment en què es comencin a manipular.¹¹

El Valle de los Caídos, en ple segle XXI, custodia milers de restes invisibilitzades i a les que se'ls hi va manllevar la identitat en acumular-los tots junts eliminant la individualitat de l'enterrament.

A part dels 21.178 morts que s'hi van enterrar dels que se sabia el nom i cognoms, hi ha 12.669 restes més registrades com a inhumades a les criptes del monument, tot i que totes elles consten com a individus «desconeguts». D'aquests, els ajuntament no van poder informar sobre qui eren, ja perquè la documentació al respecte no s'havia conservat, ja perquè realment només sabien que tenien al seu terme municipal unes rases en les que s'hi havia enterrat soldats anomenats aleshores «rojos», és a dir, soldats de l'exèrcit republicà. Amb la informació respecte l'existència d'aquestes fosses de soldats republicans, va ser el Ministeri qui va decidir quines es traslladaven cap al Valle de los Caídos i des de Catalunya es van exhumar i transportar cap al monument les fosses d'Aristot, a l'Alt Urgell, o algunes del cementiri de Lleida. Sense haver demanat permís a les famílies, sense informar a ningú, per poder dir que al monument emblemàtic del Franquisme que

havia de perdurar-lo, hi havia morts de vencedors i vençuts.

Berguedans al Valle de los Caídos

La informació relativa a les restes traslladades al Valle de los Caídos no és gens homogènia. Tot i que des del Ministeri de Governació i des del Patronat del Valle de los Caídos es van enviar unes fitxes a complimentar per cada una des les restes que havien de ser traslladades, aquestes documents sovint no es podien complimentar amb totes les dades.

Es pretenia obtenir la informació respecte els nom i cognoms del mort, lloc i data de naixement, nom dels pares, professió, data de la mort, data de l'enterrament i especificar si era mort en combat o bé a la rereguarda de la República és a dir, segons la terminologia franquista, «inmolido».

Però molt sovint es constata que les caixes arribaven al monument franquista i en els llibres de registre dels monjos només es podia apuntar el lloc d'on provenien. De manera que, igual que la documentació és incompleta, la informació respecte la identitat de tots els qui hi ha enterrats a les criptes del Valle de los Caídos, és del tot incompleta.

Per localitzar documents relacionats amb els trasllats, cal començar la investigació a partir dels arxius municipals. Aquests són molt rics i alhora poc coneguts i insuficientment emprats per la història més generalista. Els historiadors del món local, els qui també treballen la micro-història, els coneixen i saben de les seves possibilitats i com normalment es preservava (i preservava) per exemple, còpia de qualsevol carta o certificat que s'emetés.

A part del fet que, a l'època de la que estem parlant, s'anotava sempre en un llibre de registre la referència dels documents que

eren rebuts i els que eren enviats. Això fa que, entre molta altra documentació que conserven i custodien els arxius municipals, la que fa referència a l'entrada i sortida de documents és molt interessant: mirant aquestes dades podem conèixer qui demanava informació dels veïns en la immediata postguerra; qui demanava avals municipals; qui buscava un parent del que les darreres notícies que tenien eren d'un municipi concret o com des de Governació van demanar l'any 1958 dades respecte les fosses comunes de la guerra civil existents al municipi. I és clar, tot l'intercanvi d'informació i cartes al voltant de la localització d'inhumats per ser traslladats al Valle de los Caídos.

La documentació relativa al Berguedà hauria d'estar conservada en primera instància al diferents arxius municipals, en segon lloc a l'Arxiu del Govern Civil de Barcelona i per últim s'hauria de poder obtenir informació de la documentació conservada a l'Archivo General de la Administración (AGA), a Alcalá de Henares, on hi ha la documentació que van enviar els diversos governs civils al Ministre.

Però encara no s'ha fet un estudi detallat, ajuntament per ajuntament, de la informació que es va enviar des dels diversos pobles de la comarca cap al Govern Civil de Barcelona. De fet, es fa difícil inclús saber fins a quin punt el Governador Civil de Barcelona, aleshores Felipe Acedo Colunga, va demanar informació als municipis de la província.

S'ha pogut comprovar que sí que va sol·licitar dades a Prats de Lluçanès, per exemple. I des del poble es va informar de l'existència de molts enterraments de soldats republicans al seu voltant. Però algú del Govern civil va decidir que no calia ni informar a Madrid, atès que la documentació que es conserva al Archivo

General de la Administración no recull les dades de Prats de Lluçanès. Del Berguedà, es va intentar localitzar aquesta informació a l'Arxiu Municipal de Guardiola, però no es va trobar cap document al respecte.

Actualment doncs, amb la informació de la que es disposa, hi ha dues maneres d'aproximar-nos a conèixer quantes restes es van traslladar des de la comarca cap al Valle de los Caídos. D'una banda, examinant la documentació administrativa que es conserva a l'AGA de la província de Barcelona, que és molt poca. I per una altra, mirant els llistats que els diversos ajuntaments catalans van enviar als monjos per localitzar si, en aquells dels que es va poder informar del lloc de naixement del mort, es referencia algun poble del berguedà com a lloc d'origen.

A partir de la documentació conservada a l'arxiu ubicat a Alcalá de Henares, podem saber que Piedad Rodríguez Fontecha va demanar l'any 1964 que les despulles del seu germà fossin traslladades al Valle de los Caídos:

«[Solicita] la exhumación y traslado de los restos de su hermano José María desde Berga al Valle de los Caídos, la Alcaldía de dicha localidad de Berga informa haberse localizado e identificado los indicados restos.»

Malauradament, la documentació del AGA no conserva cap altre document respecte aquesta demanda de trasllat, de manera que per acabar de saber si finalment es va exhumar aquest home i contextualitzar la demanda, s'hauria d'investigar a l'Arxiu Comarcal del Berguedà, on es custodien la documentació històrica de la ciutat de Berga.

A partir de la cerca de berguedans en els llistats que des dels

ajuntaments d'arreu es facilitaven als monjos i al Ministerio, apareixen alguns noms, pocs, d'hommes que eren inhumats en grans fossars i que sense que s'informés abans o després a cap familiar van ser traslladats cap al monument de Cuelgamuros.

Les dades de les que es disposa són les que segueixen, sense que això vulgui dir que siguin els únics berguedans traslladats, sinó que només són dels que en tenim informació.

A part d'aquestes quatre persones, segur que molts altres berguedans foren traslladats cap al Valle de los Caídos, soldats que moriren a prop del front, on foren enterrats en cementiris militars i que sense que després s'informés ni a les famílies ni als ajuntaments d'origen van ser exhumats i novament enterrats a les criptes del monument gloriificador del règim. Serà difícil establir-ne un llistat definitiu, però investigant a les fonts municipals es podrien obtenir dades i, sobretot, conèixer quina informació respecte les fosses que hi havia als seus termes municipals van donar els diversos alcaldes al Governador civil.

Monumentalitzar el paisatge i pervivència

Un dels objectius de la dictadura va ser monumentalitzar el paisatge. A partir de l'erecció de nous referents escultòrics, o a partir dels noms dels carrers, de la col·locació de les plaques en les façanes de les esglésies o en els edificis d'habitatge que promocionava... es pretenia convertir la referència al franquisme com quelcom quotidià, normalitzat, que aquest passés a ser part del paisatge cultural de cadascú i que per tant es normalitzés.

D'aquesta manera, el fet que aquests elements es convertissin en habituals, sovint transformats en punts de referència, fa que

FOSSA D'ORIGEN	COGNOMS I NOM	NOM DEL PARE	NOM DE LA MARE	POBLACIÓ D'ORIGEN	ESTATUS
Lleida	Farrel(ny) Rivera, Pere	Vicent	Ventura	Castellar de Riu	Presoner
Lleida	Rotellan Casas, Ramon	Joan	Antònia	Castellar de n'Hug	Presoner
Lleida	Rio(u) Ontoda, Josep	Josep	Cecília	Santa M ^a de Merlès	Soldat, Batalló Catalunya 4
Tremp	Soret Capdevila, Manuel			La Pobla de Lillet	

hagi estat difícil d'eliminar-los en alguns indrets perquè és possible que a nivell social s'hagi oblidat el significat original i hagin estat adoptats com quelcom propi del paisatge quotidià de cadascú.

A Catalunya tots aquestes referents han estat eliminats de l'espai públic en la seva gran majoria, però hi ha molts indrets de l'Estat en que es mantenen, convertint-se en una senyal inequívoca del triomf de la dictadura atès que aquesta continua ben present físicament entre la societat, que en no incentivar la seva desaparició accepta simbòlicament la seva pervivència.

Tot monument vol representar una identitat visualitzada i a través del Valle de los Caídos es volia justament recollir i mantenir el record del passat i d'un fet transcendental per la dictadura, com havia estat la guerra civil, el moment fundacional del règim. Però un monument pot ser transformat, pot ser canviat, resignificat i, òbviament, es pot fer desaparèixer.

Ara bé, el Valle de los Caídos pretén aglutinar una identitat, la franquista, i pretenia perviure en el temps. Per aconseguir-ho, s'hi van traslladar milers de restes òssies de víctimes mortes durant el fet que va portar el règim a néixer, la Guerra Civil, i d'aquesta manera mantenir-se molt més en l'espai i el temps que un monument tradicional. Resulta molt complicat variar qualsevol element relacionat amb el més gran cementiri de la guerra civil, amb més de 33.000 morts que, metafòricament, s'han acabat fusionant amb la roca.

L'octubre de l'any 2019 el dictador va ser exhumat del lloc privilegiat on es mantenia enterrat des de novembre de 1975. Ell i José Antonio Primo de Rivera, fundador de la Falange, no eren enterrats amb la resta d'ossos, barrejats, darrera els murs de la basílica.

Els van mantenir en una situació de privilegi, enviant un missatge molt clar a tot aquell que visités el Valle de los Caídos: podien haver-hi restes de tots els morts de la Guerra Civil, independentment de quines idees

Per a la construcció del Valle s'utilitzaren presos polítics, als quals va prometre una redempció.

van defensar o amb qui van lluitar i morir, però els qui mereixien el reconeixement individual i per tant es mantenen com a referents eren els vencedors de la guerra, a través de l'enterrament individual davant de l'altar de José Antonio Primo de Rivera.

La diferència entre vencedors i vençuts, per tant, entre els morts «bons» i els altres, es feia patent constantment a través de la làpida individual del fundador de Falange.

L'exhumació de Franco va ser un punt d'inflexió pel futur del Valle de los Caídos. Malgrat com es va fer, amb una retransmissió en directe per tot el món, el fet de traslladar les restes de Franco va esquarterar el que el monument havia estat materialitzant des de la seva mort, que era certa continuïtat del règim.

Però encara que el dictador no hi estigui enterrat, el Valle de los Caídos continua sent un monument de part, que només recull la

identitat i els valors dels qui van guanyar la guerra i es van imposar a la resta a través d'una dictadura de gairebé quaranta anys.

La sepultura de Primo de Rivera manté un lloc preeminent; les altres restes òssies es mantenen invisibilitzades i amb la identitat segregada i, el gran símbol del monument, la Creu de més de 130 metres d'alçada, es manté ben ferma i visible des de més de 20 kilòmetres. Una creu que no s'ha de llegir des del punt de vista religiós, sinó com una espasa clavada al centre de l'Estat que simbolitza el poder i el control sobre tot el seu entorn que, sent com és la capital, simbolitza una victòria i un control sobre tot l'Estat.

Al Valle de los Caídos s'exhumarà a José Antonio Primo de Rivera, es dignificaran les desenes de morts que hi ha enterrats, es respondrà a les famílies que volen exhumar els qui hi foren traslladats sense permís, es farà un museu, exposicions, performances... Però ara que el dictador ja no hi és enterrat, el que es manté com un símbol del seu poder i pervivència és una creu que simbolitza el nacionalcatolicisme i que més

enllà de fixar un indret, s'erigeix poderosa per mantenir un control simbòlic i una presència ben real en un Estat que hauria de ser capaç de desempallegar-se de qualsevol rêmora de la Dictadura franquista.

Notes

1. SUEIRO, Daniel: *El Valle de los Caídos. Los secretos de la cripta franquista*. Editorial Argos Vergara, Barcelona 1983, pàg. 8.
2. LAFUENTE, Isaías: *Esclavos por la patria*. Temas de Hoy, Madrid 2002, p. 112-113
3. Boletín Oficial del Estado, 2 de abril de 1940, página 2240.
4. SANTACANA, Carles: «¡Muera la inteligencia! Política educativa i cultural». En *La dictadura franquista. La institucionalització del règim*, editat per Teresa Abelló, Antoni Segura, i Andreu Mayayo. Barcelona: CEHI-UB, 2012.
5. FERRÁNDIZ, Francisco: «Guerras sin fin: guía para descifrar el Valle de los Caídos en la España contemporánea». *Política Y Sociedad* 48 (3), 2011: 481-500.
<http://digital.csic.es/bitstream/10261/44258/1/Pol%20%26%20Soc%202011%20Guerras%20sin%20fin%20Final.pdf>
6. Alija Fernández, Rosa Ana: «El inextricable camino entre el lecho de muerte y la lucha contra la impunidad: los casos de Franco y Pinochet». Garibian, Sévane (dir.). *La muerte del verdugo. Reflexiones interdisciplinarias sobre el cadáver de los criminales de masa*. Buenos Aires: Miño y Dávila, 2016: págs. 101-121
7. Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares.
8. Archivo General de la Administración, Alcalá de Henares.
9. <https://el3devuit.cat/2019/10/24/67934/actualitat/actualitat-alt-penedes/actualitat-vilafranca/ultim-catala-enterrat-al-valle-de-los-caidos-era-vilafranqui/> [consulta 10/09/2020]
10. Vegeu per exemple: <http://www.nomesevoces.net/web/media/pdf/listado-victimas-enterradas-en-el-valle-de-los-caidos-5.pdf> [consulta 15/09/2020]
11. Es coneix la situació per diverses fotografies que es van filtrar l'any 2017 i que va publicar la web de la Cadena Ser: https://cadenaser.com/emisora/2017/10/17/radio_madrid/1508231548_316727.html [consulta 10/09/2020], així com a partir dels informes que han fet per avaluar la situació encarregats pel govern espanyol, un d'ells el signat per Antonio Bedate el 15 de febrer de 2011: «*Viabilidad de identificación en el enterramiento del Valle de los Caídos*».

Queralt Solé i Barjau
Universitat de Barcelona